

ВІДЗИВ

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора Отроценка Віталія Васильовича на рукопис дисертації **Войтович Марії Миколаївни** «КУЛЬТУРА ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю – 07.00.04 – археологія.

Дисертація Марії Миколаївни Войтович присвячена важливому періоду преісторії, пов'язаному з формуванням індоєвропейської мовної спільноти та розселенням конкретних груп її носіїв. Цим визначається, на мій погляд, актуальність обраної теми, виразно сформульована ще в докторській дисертації та монографії корифея української археології І.К. Свєшнікова ще на початку 70-х років ХХ ст. Втім, не спокусившись вектором етнокультурних реконструкцій на археологічному матеріалі, дослідниця зосередилась на скрупульозному вивченні джерельної бази такого явища як культура шнурової кераміки на Верхньому Придністер'ї. Такий підхід, від аналізу джерел до вагомих наукових висновків, цілком себе виправдав. Отже, маємо в підсумку комплексне наукове дослідження, яке заслужено вийшло на рівень всебічного предметного обговорення та захисту.

Робота, що захищається, має класичну структуру й включає: Вступ, чотири розділи та Висновки на 209 сторінок; Список використаних джерел та літератури (447 позицій); три додатки (224 сторінок). Сукупно виходить 504 сторінок пухкого рукопису. Зосередившись на культурі шнурової кераміки (далі – КШК) Верхнього Придністер'я, відмовившись від таксону «підкарпатська культура» та вивівши за дужки дослідження обрїй постшнурових культур дисертантка, загалом, виконує поставлені у Вступі та авторефераті завдання, дещо перевищивши рекомендовані обсяги рукопису кандидатської дисертації, що аж ніяк не є недоліком дослідження.

У розділі 1 «Історія досліджень, історіографія та джерельна база дослідження» дослідниця виділила чотири етапи археологічних досліджень КШК Верхнього Придністер'я: початок і становлення (1860-ті – 1919 р.); міжвоєнний час (1920–1939); радянський період (1945–1990); сучасний етап (1991–2020). Дати обрані межові, а ось другі назви їх («час», «період», «етап») дещо не тотожні задекларованій наперед «етапності». Я б назвав ці етапи періодами, зважаючи на історичну вагу кожного з них. Тут мова йде щодо певної термінологічної уніфікації тексту роботи на майбутнє.

Загалом, історіографічний нарис є доволі ємним. Він відбиває процес накопичення джерел та їхньої інтерпретації переважно українськими та польськими дослідниками. Зупинюся детальніше на аналізі класичної вже монографії І.К. Свєшнікова «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до нашої ери» (1974). Виважено оцінюючі цю книгу М.М. Войтович оминає увагою один делікатний момент: відсутність у тексті та списку літератури згадок щодо Т. Сулімірського та Я. Пастернака – видатних дослідників пам'яток КШК в Прикарпатті. Цю лакуну заповнює дисертантка, додаючи ще й внесок І. Борковського у вивчення КШК в Україні та Європі (с. 50-53). Та варто було б згадати й політичних цензорів лихих часів Щербицького-Маланчука, що змусили І. Свєшнікова видалити з рукопису прізвища «неблагонадійних» корифеїв археології.

Важливо, що дослідниця звернула увагу на дослідження КШК, здійснені П. Завадою наприкінці 40-х рр. XX ст. (с. 53-54). Його розкопки курганів в Кульчицях, створення унікальної картотеки пам'яток КШК та написання першої узагальнюючої праці, присвяченої виключно комплексам КШК у західних областях України (1947 р.) нарешті знайшли належну оцінку. Дивно, що цей рукопис П. Завади досі лишається не виданим і припадає пилом в архіві ІУ ім. І. Крип'якевича.

Віддає належне дисертантка й визначальній ролі Українсько-Польській експедиції на сучасному етапі досліджень КШК, започаткованої В. Цигиликом та Я. Махніком 1992 року (с. 43-46). В ефективності українсько-польської співпраці на ниві археології в окремих колег викликають певні сумніви. Вважаю їх безпідставними, маючи особистий досвід співпраці з колегами Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (1992-2021 рр.). Отримані впродовж останніх 30-ти років результати вивчення комплексів КШК Верхнього Придністер'я заклали підмурівок нинішньої дисертації М. Войтович. Обрана виконавицею методологія дослідження апробована й застережень у опонента не викликає.

Своєрідним є розділ 2 «Геоморфологічні особливості регіону, топографія та характеристика пам'яток», де на тлі геоморфологічної характеристики Верхнього Придністер'я виявлені специфічні топографічні особливості локалізації поселень та некрополів КШК, а також здійснено систематизацію пам'яток. Дослідниця точно оцінила специфіку ареалу пам'яток КШК Прикарпаття в тому, що через цей регіон проходить ключова частина Головного європейського вододілу, який поділяє річки Балтійського й Чорноморського басейнів. Можна лише не погодитися з тезою, що на теренах Львівщини, де локалізується названий вододіл немає великих річок, а лише їхні витoki (с. 72). А як же Дністер? Саме його річище перетинає регіон від витоків біля Хирова до Золотої Липи та Бистриці й лишається стрижневим для підкарпатського ареалу КШК (с. 372, рис. 4). Дисертантка подвоїла кількість виявлених пунктів КШК, порівняно з картою І. Свешнікова 1974 року, але вони досить рівномірно розміщені як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Верхнього Дністра.

Пануючий високий рельєф горбогір'я визначає специфіку топографії пам'яток КШК, де поселення сезонного характеру здебільшого

розміщували на перших надзаплавних терасах та мисах, а кургани тяжіють до терасових підвищень та гребенів пагорбів, меншою мірою – на схилах терас. Характеристику матеріалів поселень подано вичерпно (с. 83-87). На жаль, обсяги проведених розкопок на 4-р'ях з 24-р'ях побутових пам'яток лишаються незначними. Висновок щодо сезонного характеру досліджених селищ заперечити важко. Проте, я б не став використовувати словосполучення «скотарсько-кочовий спосіб ведення господарства» (с. 109). За доби пасторалізму населення Європи практикувало різні форми відгінного скотарства. Доба кочового скотарства (номадизму) починається від IX ст. до н. е. в степах Євразії з утвердженням вершництва та втратою ознак осілості.

Зрозуміло, що характеристика поховальних комплексів КШК є істотно розлогішою (с. 87-109). Досліджено 150 курганных та 5 ґрунтовими поховань. Вони дають базовий матеріал для вивчення підкарпатської групи населення КШК. Джерела тут представлені вичерпно й скрупульозно, хоча специфіка ґрунтів досі не дозволяє отримувати якісний антропологічний матеріал.

Розділ 3 «Аналіз матеріальної культури» розкриває характер речового комплексу населення КШК на досліджених теренах. Якщо духовний світ «шнуровиків» окреслюють передовсім поховальні ритуали то матеріальний – перш за все шнуровий посуд. Аналізу його присвячений найбільший у дослідженні підрозділ 3.1 «Керамічні вироби». (с. 112-147). Глиняний посуд з поховань КШК складає унікальну й статистично достовірну колекцію артефактів, який дозволяє дисертантці в підсумку сформулювати наочний образ цієї культури в матеріальному еквіваленті.

Типологічній обробці ліпше піддається посуд з поховальних пам'яток, репрезентований цілими формами. В основу класифікації керамічного посуду М. Войтович поклала розробки польських колег Я. Махніка та П. Влодарчака. Нею відзначена домінація амфор та кубків,

представлених низкою типів та відмін. Варті уваги 17 амфор тюрінгського типу як показник належності підкарпатської групи КШК до загальноєвропейського горизонту культур згаданої спільноти. У той же час лише зрідка трапляються миски, черпаки та мініатюрні посудини. Береться до уваги також хронологічні аспекти окремих типів кераміки, зокрема, поява на пізньому етапі розвитку КШК кубків середньодніпровської культури, оцінених як вияв міжкультурних контактів.

Маю зупинитися на двох «трубкоподібних предметах», які завершують опис кераміки (с. 147). Дослідниця відносить їх до речей «незрозумілого призначення» й тут-таки посилається на Н. Риндіну, що визначила їх як фурми (сопла). Далі є посилання на київських колег з аналогічною ідентифікацією. Невже цього мало для реалізації виразних артефактів, як доказів становлення місцевого металловиробництва? А те, що фурм немає на інших пам'ятках КШК не повинно нікого бентежити. Значить до інших «шнуровиків» ще не дійшли тоді технології ливарної справи зі Степу, особливо популярні за доби середньої бронзи. Відповідно, параграф 3.6 «Металеві вироби» є визначальним для оцінки епохи загалом і його варто було б структурно поставити після кераміки. Інші артефакти проаналізовані належним чином.

Змістовним та насиченим інформацією є розділ 4 «Історичне місце культури шнурової кераміки у Верхньому Придністер'ї», де порушені та наближені до вирішення питання сучасного бачення генези, періодизації та хронології КШК на теренах Українського Підкарпаття, а також досліджені контакти з носіями синхронних культур та оцінена роль досліджуваного населення в преісторії краю.

Маю зауваження до індоєвропейського пасажу М. Войтович, пов'язаного з результатами новітніх генетичних досліджень. З тези М. Гімбутас щодо експансії степового населення з північнопонтійського та волго-уральського регіонів у західному напрямі, що й зумовило утворення

КШК (с. 180), слід вилучити Волго-Уралля. Останнє саме стало об'єктом експансії з боку населення Надчорномор'я, що рухалось у V-IV тис. до н. е. та пізніше не лише на захід від Дніпра, але й на схід аж до Сибіру. Зворотній рух з Уралу на захід мав місце вже за постшнурової доби бойових колісниць на межі III-II тис. до н. е.

Заслугою дисертантки є перегляд та поточнення періодизації КШК Підкарпаття, опертj] на синхронізацію зі західними групами «шнурового» населення та калібровані радіовуглецеві дати (2900-2200 р. до н. е.). Варто було б наголосити, що часові віхи, обстоювані свого часу І. Свешніковим для КШК, доречні нині для визначення віку постшнурових культур. Важливо, що дослідниця чітко розмежовує пам'ятки культури лійчастого посуду та КШК, доводячи їхню послідовність у часі, підтверджену стратиграфічними спостереженнями, а не генетичний зв'язок (с. 182-184).

Ретельно простежені культурні зв'язки населення КШК з синхронними культурами ранньої та середньої бронзи (культура кулястих амфор, ямна спільнота, середньодніпровська культура) (с. 198-216). На зіставленнях комплексів зроблені цінні спостереження та висновки. На перспективу раджу звернути увагу в плані контактів на ранньокатакомбну та інгульську катакомбні культури. Адже поява так званих нішових поховань в ареалі КШК, вохри та знарядь праці ливарників вимагають певних пояснень.

Переконаливо визначено роль населення КШК в формуванні обрію епішнурових чи постшнурових культур, зокрема межановицької. Простежено збереження курганної традиції поховання за культурних трансформацій на зміні епох (с. 216-219).

У Висновках М. Войтович підсумовує результати здійсненої роботи яка вилилась у нове бачення процесів формування, розвитку та долі КШК на теренах Верхнього Придністер'я. Якщо І. Свешніков 50 років тому вражав строкатістю понад 25-ти шнурових культур, часом прив'язаних до

сучасних політичних кордонів (наприклад, естонська, «польська», чесько-моравська культури шнурової кераміки) на своїй карті спільноти КШК, то М. Войтович оперує картою єдиної культури шнурової кераміки від Рейну до Верхнього Дністра та Прип'яті, складеною П. Качановським та Я. Козловським 1998 року (с. 369, рис. 1). Ця карта польських колег асоціюється швидше з Європейським союзом, де осібно позначені, умовно кажучи, й «культури східного партнерства» щодо КШК: верхньодніпровська, фатьянівська, баланівська. Який час такі й алюзії.

У висліді маємо збалансоване й завершене дисертаційне дослідження, створене на актуальну тему, безпосередньо пов'язану зі складною проблемою локалізації прабатьківщини індоєвропейців. Воно має бути видане в форматі монографії. Тому висловлені в опонентському відзиві зауваження носять характер побажань, які можна врахувати за підготовки рукопису до друку. Загалом, дисертація М.М. Войтович «Культура шнурової кераміки Верхнього Придністер'я» є завершеним науковим дослідженням з ґрунтовними додатками та ілюстративною базою, виконаним на високому професійному рівні. Текст автореферату відповідає змістові рукопису дисертації. Вважаю, що авторка розглянутого дослідження цілком заслуговує на присудження вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія.

Доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу археології
енеоліту – бронзової доби
Інституту археології НАН України

Отрощенко В. В.

Підпис В.В. Отрощенко засвідчує

Ковальчук Т.В.,
зав. кадрами ІА НАНУ

14 квітня 2021 р.

